

Sipőcz Katalin

A VOGUL SZÍNNEVEK VIZSGÁLATA

I.1. Dolgozatom témájául a vogul színnevek vizsgálatát választottam. A színnevezések vizsgálata a finnugrisztikában meglehetősen kidolgozatlan terület, csupán néhány tanulmány foglalkozik ezzel a témakörrel, és MAUNO KOSKI 1983-ban megjelent könyve, amely a finn és a hozzá közeli rokonnyelvek színneveit vizsgálja, illetve KUZNYECOVA-HELIMSZKIJ-GRUSKINA szelkup nyelvtana, amely a szelkup színnevek tárgyalásánál összehasonlítást tesz a vogul színnévrendszerrel is. (KUZNYECOVA 18-27.)

A téma sok érdekességet rejt magában, hisz a különböző nyelvek színnévrendszerei nem egyeznek meg egymással. A színnévrendszerek közötti eltérések abból adódnak, hogy a színmező színsora egymásba átfolyóan folyamatos. Tehát a spektrum színeiből kialakított színekör szántalan színegységre bonthatjuk, és nem tudunk konkrét határt meghúzni pl. a piros és sárga szín között.

I.2. Az ember többmillió felületszínt tud elkülöníteni. /Persze ez függ az egyes emberek érzékelési képességétől, és más körülményektől is. Egymás mellett könnyen elkülöníthető pl. a kék két közeli árnyalata, melyeket külön-külön azonosnak vélnék./ A kutatók már régóta próbálnak ebben a színhalmazban rendszert találni, az első tudományos elméletek a század elején születtek meg. A színeket három tulajdonságuk alapján tudjuk jellemezni: a színezet, a világosság és a telítettség. Megkülönböztetünk kromatikus és akromatikus színeket. Kromatikus színek a piros, a kék, a sárga stb., az akromatikus vagy színtartalom nélküli

színek a fekete, fehér és a szürke, amelynek számtalan árnyalata képzelhető el a fehér és fekete között. E színeknek csak világossági, ill. sötétségi különbségei vannak. Ha pl. a szürkéhez fokozatosan színt adagolunk, akkor nő a színtartalom a szürkében, és a szürke csökken. Majd eljutunk addig, ahol a szürke 0 %, a szín pedig 100 %, és ez a telített szín. Ha ehhez a telített színhez fehéret keverünk, akkor a fehértartalom növekedésével együtt csökken a színtartalom, és végül eljutunk a fehérhez. A fehér és a telített szín között kialakítható skála a szín világosított tartománya. És ugyanígy megtalálható ez a skála a telített szín és a fekete között, ez pedig a szín sötétített tartománya. A színezet a sárga, a piros stb., azaz minden kromatikus szín és azok átmeneti színei. Maga a szín /színérzet/ a szemünkbe behatoló sugárzás /színinger/ következtében létrejött tudattartalom.

Érdekes, hogy egyes nyelvek színnevezései nem csupán vizuális érzékleten alapulnak, hanem azokat más körülmények is meghatározzák. Tudományosan bizonyított tény, hogy egyes színek a tűzre, a napfény melegére, szárazságra emlékeztetnek bennünket, míg mások nedves, hideg érzetet keltenek. /A színek legmelegebb színe a vörös-sárga, a leghidegebb pedig a kékeszöld, az e kettőt összekötő vonal a hideg-meleg tengely./ Természetesen szubjektív is, hogy ki melyik színt érzi melegebbnek ill. hidegebbnek, és függ a környezet kontraszthatásától is. Mi is beszélünk hideg és meleg színekről, de egyes nyelveknél konkrétan megjelennek a színek ilyen hatásai. Ilyen pl. az új-guineai dugum dani nyelv, melyben a "fehér" szónak csak egyik komponense a színjelentés, mert a 'fehér'-en kívül 'meleg'-et is jelent, és ugyanígy "fekete" szava a színjelölésen kívül 'hideg'-et is. Hasonlóan érdekes az ausztrónéziai nyelvcsoporthoz tartozó haundó nyelv, melynek színnevei a színek mellett még 'nedves' és 'száraz' jelentést is hordoznak. /KOSKI 42-43./

I.3. A spektrum folyamatos színmezője a nyelvekben különálló kategóriák sorával jelenik meg; az hogy az egyes nyelvek ezt a folyamatos színsort hogyan tagolják színnevekre, hol húzzák meg a "válaszfalat", különböző lehet. A színnevek szószerinti fordítása a nyelvek között lehetetlen, hisz a

nagyjából megfelelő színnevek jelentéshatára a különböző nyelvekben gyakran eltérő. Vannak nyelvek, melyekben csupán két alapszínnev van meg, a "fehér" és a "fekete", bár a fordítás helyesebb lenne a "világos" és "sötét" szavakkal, hisz e nyelvek a "fehér" szóval jelölik a sárgát, pirosat stb., tehát a világos színárnyalatokat, és a "feketé"-vel a kéket, zöldet, barnát, tehát a sötét színárnyalatokat.

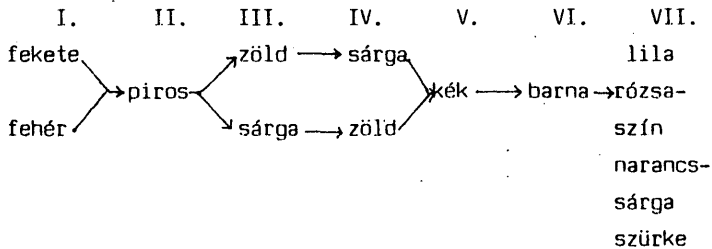
H.A.GLEASON az alábbi ábrával szemlélteti, hogyan osztja fel eltérő módon a színmezőt pl. az angol, a rodéziai shona és a libériai bassa nyelv (GLEASON 4-6.):

angol	purple	blue	green	yellow	orange	red
shona	sips ^w uka	citema	cicena	cips ^w uka		
bassa	hui			zīza		

Míg az angol hat alapszínnevet különböztet meg, a shona nyelvet beszélők három nagy területre osztják fel a spektrumot, a bassa nyelvet beszélők pedig csupán kettőre. Természetesen az, hogy egy nyelv hány alapszínre osztja a színmezőt, nem jelent semmiféle különbséget a színfelfogó képességben, különbség csupán a nyelvi osztályozásban van. Ahogy gondolkodásunk, beszédünk minden területét meghatározza a kultúra, a környezet, amelyben élünk, ugyanez a színelnevezésekre is érvényes. Napjainkban szinte a színárnyalatok özöne vesz körül minket. A modern technológia olyan árnyalatokat is képes előállítani, amelyek a természetben elő sem fordulnak. E színárnyalatok többsége korábban ismeretlen volt, vagy más területeken még ma is ismeretlen, így nyelvi megfelelője sem lehetett, ill. lehet. /LYONS 245-250./

II.1. A színnevkutatás jelentős és sok vitát kiváltó műve BRENT BERLIN és PAUL KAY 1969-ben megjelent Basic Color Terms című munkája. 98 különböző nyelvcsaládba tartozó nyelven elvégzett tipológiai vizsgálatuk alapján megállapították, hogy a nyelvek színnevei mennyiségileg különbözhetnek egymástól, mégis valamiféle szabályszerűséget követnek, és hétfokozatú rendszert

készítettek aszerint, hogy a nyelv hány szint különít el. Az I. rendszerbe tartozó nyelvekben csak két alapszínnev van meg, és e szavak fókuszai a "fekete" és "fehér" területben vannak. Ahogy haladunk előre, úgy bővülnek a rendszerek egy-egy színnévvel. Így a II. rendszer felveszi a "fehér" és "fekete" mellé még a "piros"-at, a III. a "zöld"-et vagy "sárgá"-t, a IV. a III. rendszernek megfelelően még a "sárgá"-t vagy "zöld"-et, az V. rendszerben megjelenik a "kék", a VI.-ban a "barna", végül a VII. és egyben leggyakoribb színnévrendszerben megtalálható még a "lila", "rózsaszín", "narancssárga" és "szürke". BERLIN és KAY e rendszerüknek időrendiséget is adnak, amely szerint a nyelvek fejlődésük legkorábbi szakaszában az I. fokozatba tartoztak, és egy VII. rendszerbe tartozó nyelv végigjárta az előző fokozatokat /ha nem is pontosan ugyanebben a sorrendben és nem is mindet/ az I.-től a VII.-ig. E feltevés szerint a nyelvek színnevei az alábbi sémának megfelelően gyarapodnak:



II.2. BERLIN és KAY elképzelésüket arra alapozták, hogy a színmezőben 11 pszichofizikailag meghatározható fókuszpont vagy fókuszterület van, és ezek között természetes hierarchia létezik, amely meghatározza a színek nyelvi lexikalizációjának sorrendjét. /Egyes feltevések szerint a gyermekek is ilyen sorrendben tanulják meg a színek neveit./ A "fekete" és "fehér" színnevek elsőként való megjelenését a nappal és éjszaka /világosság és sötétség/ életünket oly meghatározó váltakozása is magyarázhatja. A pirosas és zöldes színek korai nyelvi elkülönülését indokolhatja az a tény, hogy a retinában külön sejtek vannak, amelyek ezekre az árnyalatokra reagálnak.

II.3. BERLIN és KAY teóriája még nem lezárt kérdés,

többen vitatják, mások kiterjesztették a szókészlet más területeire is. MAUNO KOSKI is összevetette e hipotézissel a finn színnevek kutatásánál kapott eredményeit, és megállapította, hogy azok többé-kevésbé megfelelnek a BERLIN--KAY-féle rendszernek. /KOSKI 262-276./ Dolgozatommal nem bizonyítani vagy cáfolni kívánom BERLIN és KAY teóriáját, csupán összehasonlítani vele a vogul színnevek kutatásánál szerzett tapasztalataimat.

III.1. COLLINDER uráli etimológiai szótára alapján próbáltam megkeresni azokat a szavakat, melyek már az uráli korban is színt jelölhettek. Ilyen lehetett egy 'tisza, derült idő, világos, nap' jelentésű szó, amely a lappan és a szamojéd nyelvekben ma is használatos ezekkel a jelentésekkel. /lp. jäläkäs, ja läkäs 'complete cloudlessness'; yr. jaæle 'day, light, lumen, sun, bright'; tv. jale 'day', yn. H. jeđe, B. jere, sk. Taz. Tym. čeely, Ket. t'eely 'sun, light, day', km. t'ala 'day', ǰalo 'bright', yk. jeloje 'sun' FUV. 38./ A fi. kajo 'fény, csillámlás, tisztaság' is uráli eredetű, a szó megfelelőinek jelentései a szamojéd nyelvekben 'tisza, tiszta idő, fényes, nap, hőség, forró'. /fi. kajo 'reflexio, echo, clearness', kajasta- 'become clearer, brighten', lp. goujetá 'appear in a wood or in a mist, get clearer, lift', md. kaje- 'come up, appear', ch. kaja-, koja- 'be visible, appear'; yr. haajer 'sun, clear weather', tv. kon 'sun', kouru 'clear', yn. kajja 'sun', motor. kaje, koje id, kajn 'day', sk. kuet'e 'heat', kuet'el 'hot, clear', km. kuja 'sun', FUV. 41./ 'Sötét' jelentésű szót is használhattak az uráli korban, folytatásai ma is megvannak a finn, votják, zürjén és szamojéd nyelvekben, e szavak ma is mindegyik nyelvben 'sötét'-et, 'sötétség'-et jelentenek. fi. pimeä 'dark', vtj. pejmyt, meńmyt, peľmyt 'dark, darkness', zrj. pemyd, pemyt; yr. põwa-, päewa-, C. paema- 'be dark', päewde, C. paebi 'dark', tv. faemej 'dark', faeminti 'it is dark', yn. fej 'dark, it is dark', fejre, fejde 'dark', föösuma 'it has become dark', sk. pämna id. FUV. 68./ Tehát az uráli korban létezhetett a világos és sötét színárnyalat általános nyelvi megkülönböztetése /ezt akár BERLIN és KAY rendszerének első fokoztaként is felfoghatjuk/, és akárcsak a már említett példákban, ezeknek az uráli szavaknak a jelentésében is a

színkomponensen, tehát a vizuális érzékleten kívül más érzékletek is megjelennek, így a világos szó hőséget, derült időt, a napfény melegét is jelentette. Egy olyan szót találtam az uráli korra visszamenőleg, amely talán már konkrétan színt nevezhetett meg, feltéve ha a szó színjelentései már akkor is használatban voltak. E szó jelentése ma a mordvinban 'zöld, kék, vörösréz, sárgaréz', a szamojéd nyelvekben 'epe, kék, sárga, zöld, festék, szín'. /FUV. 68./ Mivel e szó ma ennyiféle jelent, mutathatja ez a példa az uráli kor nyelvének még elnagyolt színjelölését.

Majd a finnugor korra két olyan szót találtam, amely 'fehéret, világosat' jelent. /hu. fehér, lp. bəggjo, bəjo 'shine white' FUV. 94./ ill. /fi. valkea, lp. vielgād, ch. walgōdō 'light, bright, brightness', vtj. val', val'i, zrj. vol'al- 'shine, gleam', vog. wol'g- 'shine', os.N.Kazym. wəp'i-, Obdorsk wäl'i- ?hu. világ FUV. 135./ Míg az uráli korban csak a sötét és világos szavak, mint általános színjelölők lehettek használatban, a finnugor korban konkrét színjelölőként megjelenhetett a fehér színnév. Elképzelhetőnek tartom, hogy egy fekete színnév is létezhetett már ekkor, amelynek nyomai aztán kivesztek a finnugor nyelvekből, hisz ha egy nyelv a fehéret jelöli, annak ellentétét, a feketét is jelölnie kell. Collinder finnugorkorinak tartja a fi. ruskea 'barna, vörösbarna' szót. Mivel az általa idetartozónak vélt veg. reeskō 'sárga, vörös /ló, róka/' orosz átvétel /ld. SKES/, a fi. ruskea alaknak csupán a lappban vannak megfelelői, finnugor eredete sem bizonyított így. Tehát a finnugor korra kevés színnév adatolható. Nehéz eldönteni, hogy ez a színnévrendszer lassú fejlődését jelenti-e, vagy egyszerűen több olyan finnugorkori színnév létezett, amelynek ma már nincs nyoma egyik mai finnugor nyelvben sem.

IV.1. Dolgozatomban 11 vogul színnevet vizsgáltam meg. /ld. melléklet/: jan̄k, wojkan 'fehér', sēm̄al, piti 'fekete', wiḡar, kēlp 'vörös', pum-ospa 'zöld', kassum, wosram 'sárga', atərxari 'kék', suli 'szürke, ősz' illetve még négyet, amelyek az előzőekből összetétellel alakultak ki; sēm̄alxarpa 'barna, szürke', wiḡərxarpa 'bordó, rőt', wosram-wiḡərxarpa 'narancssárga', sēm̄əlkēlp 'barnásvörös'. Ezek közül finnugor

eredetű a wi ɣər 'vér, vörös' és a jan̄k 'jég, fehér' szó. Finnugor eredetű a pum-ospa 'zöld' pum 'fű' előtagja, mely a színjelölésre kapott egy ospa 'színű' /os 'szín' + -pa melléknévképző/ utótagot. Obi-ugor eredetű a kēlp 'vér, vörös', wosram 'epe, sárga' és az atarjari 'kék' szó atar 'derült ég' jelentésű előtagja, mely színnévként a pum-ospa-hoz hasonlóan kapott egy 'színű, hasonló' jelentésű utótagot. Belső keletkezésű vogul szavaknak tartottam a wojkan 'fehér' és kassum 'sárga' színneveket. Jövevényszavak a sēmäl 'fekete' az osztjából és a šuli 'szürke, ősz' a török nyelvekből. Ezek alapján nehéz lenne a vogul színnévrendszer kialakulásának időrendiségére következtetni, hisz létezhetek a vogulban olyan színnevek is, melyek már régóta nem használatosak, melyeket újabb keletkezésű vagy más nyelvekből átvett színnevek kiszorítottak, illetve egyes régóta használatos szavak csak később vehették fel színnévjelentésüket. A már ismertetett uráli, ill. finnugorkori színneveknek a vogulban ma nincsenek folytatásai. Bár több finnugor eredetű szó is van, amely ma már színt is jelöl /pl.

wi ɣər, jan̄k/, azt megállapítani, hogy e szavak színnévként mióta használatosak, szinte lehetetlen, egyrészt az írott nyelvemlékek hiánya miatt, másrészt a rokonnyelvek sem igazíthatnak el, hisz pl. a vérnek olyan nyilvánvaló a kapcsolata a vöröshöz, vagy a jégnek a fehérhez, hogy ilyen jelentésfejlődések egymástól függetlenül bármelyik nyelvben végbemehettek. Ugor eredetű 'fekete' szónak kellett lennie a vogulban. Az osztj. V. Vj. Irj. paɣt̄s, O. puti Ko. paɣt̄s 'fekete' /amelynek átvétele a vog. piti/ megfelelője a magyar fekete szó. Ha a szó megtalálható az osztjában és a magyarban, meg kellett lennie a vogulban is, ahonnan később kiveszett, majd jövevényszóként újra átkerült az osztjából.

IV. 2. A vogul színneveket vizsgálva egy érdekességre figyeltem fel. A fehér, fekete, vörös és sárga színnevek - tehát BERLIN és KAY rendszerének éppen az első három fokozata - mind egyszerű szavak, és általában kétjelentésűek: jan̄k 'jég, fehér', sēmäl 'rozsa, fekete' wi ɣər, kēlp 'vér, vörös', wosram 'epe, sárga'. A színnévkeletkezésnek és színnevelvésnek ősi módja is lehet ez, mikor a színneveket csupán a színt hordozó alapszóval

jelölték, tehát vér /azaz vérszínű/ volt a vér, és vér /vérszínű/ volt pl. a málna is. Későbbi fokozat lehet, mikor a színt hordozó szó színnévként már külön jelölő eszköt kap, mint pl. a pum-ospa 'zöld' ospa 'színű', vagy az atarɣari 'kék' sēməɫɣarpa 'barna, szürke' ɣari, ɣarpa 'színű, hasonló' jelentésű utótagja. BERLIN és KAY rendszerével összevetve még megállapítható, hogy a VI. fokozattól a vogul nyelv már nem különíti el pontosan a színeket, valójában az előző fokozatok színneveivel fejezi ki őket. A sēməɫ-ɣarpa szó 'feketéhez hasonló, feketés, sötét színűt' jelent, ezzel a szóval jelölik a barna és szürke színt. A szürkét, a haj őszes színét jelöli a török nyelvekből átvett suli alak is./ Hasonló összetétellel fejezik ki a narancssárgát: wosram-wiɣər-ɣarpa 'sárgás-vöröses színű. 'Lilát' és 'rózsaszínt' jelentő vogul szavakat nem találtam, ill. e színek jelölésére ma orosz szavakat használnak.

IV. 3. A színkifejezésnek a vogulban - és számos már uráli nyelvben - egyik legszembetűnőbb sajátága, hogy a színeket konkrét természeti jelenségekről nevezték el /jég, fű, ég stb./ és a színnév nem vesztette el kapcsolatát az alapszóval, eredeti jelentését is megőrizte. /Az európai nyelvekben a nyelvhasználó ma már ritkán tudja megállapítani, hogy egy-egy színnév mit jelenthetett, miből alakult ki./ Egy részüknél maga a színt hordozó főnév fejezi ki a színt, tehát ezek a szavak főnévből egyenesen színnévvé váltak, egy főnévi tagból állnak, és elsődlegesen főnévnek tűnnek /janɣ 'jég, fehér', kəlp 'vér, vörös' stb./. Másoknál a főnév egy melléknévi /'színű, hasonló' jelentésű/ utótagot kap a szín jelölésére / atarɣari, sēməɫ-ɣarpa, pum-ospa stb./, tehát a színnév egy főnévi és melléknévi tag összetétele, és több melléknévi sajátóságot mutat.

A vogul színjelölésre jellemző, hogy egy-egy színre több színnév is él a nyelvben /wiɣər, kəlp, 'vörös', sēməɫ, piti 'fekete', janɣ, wojkan 'fehér', kassum, wosram 'sárga', sēməɫɣarpa 'barna, szürke' suli 'szürke'/. A vizsgált szövegek és adatok az ugyanazt a színt jelölő szavak közötti jelentésbeli különbségre nem utalnak a wojkan és janɣ kivételével /wojkan 'fehér, szürkésfehér', janɣ 'hófehér' WogText. 322./ További vizsgálatot igényel annak megállapítása, hogy e szópárok esetleg

olyan színeket jelölnek-e, melyek árnyalatokban különböznek, ill. használatuk gyakoriságában térnek el egymástól.

Két olyan színnévvel találok, amelyeket csak állatok színére használnak: naraw 'fehér' és χopsat 'szürke, barna' /ROMBANGYEJEVA 143., BALANGYIN 69, 138./ és akárcsak az európai nyelvekben, több lószínnév található a vogulban is, ezek főként átvételek az orosz nyelvből: P.K. värenke 'fekete /ló/', TJ.

βoron KU. β^ornk, P. β^ornko, So. β^oрoнк^o 'hevosen nimi /musta/', β^ornk, 'Rappe' or. β^oрoнкo 'hollófekete, ló/' -- TJ. siβ uška, siβiska 'szürke /ló/' or. subyuka, subko, subka '/deres, szürke ló/' - P. sawareske lü 'cappacaл лoвaдa', TJ. sapra sk, KU. sáβr^oske, P. saβrask^o saβrsk /uβ/, So. saβr^oä ska 'hevosen nimi' or. cappacko '/világos pejló/' RussLehnw. /jäχä värenke lptänē an' te joxtau 'atyjának fekete lova jó ím hozzá' VNGy.III. 130.; jäχä sipke lptänē an' te joxtau 'atyjának szürke jó ím hozzá' VNGy.III.131./.

jank

A szó megtalálható az összes vogul nyelvjárásban, jelentése mindenütt 'jég, fehér'. /akw^o jānk xulax ānsēi'. 'Egy hófehér hollójuk van.' VNGy.I.1.; jānk xulax sēmēli jēntimē 'hófehér holló feketére változva' VNGy.I.3.; jānkiñ xul, tūjtīñ xul 'jeges hal, havas hal' VNGy.I.80. /-- Az eredeti jelentés 'jég' lehetett, és ebből színbeli hasonlóság alapján alakult ki a 'fehér' jelentés.

vog. TJ. l'ān, AK. iōā^onk, KK. iōānk, P.KL. iōānk, AL. iōnk, Szo. iānG 'Eis', -- osztj. DN. iānk, Trj. iānaka, V.Vj. iōnk ua., Ko. iānk, I. iānka 'ua'; -- ma. jēg 'ua.'; zrj. V.Pecs.I.Ud.Ji.Sz.Lu.Le.I.P. ji 'ua'. KP. ju 'ua.'; -- votj. Sz. je, K. dū, G.M. je, I. jō, Uf. dā 'ua.'; -- cser. KH.U. ī, JU.M.B. īi, K. ij 'ua.'; -- mrd. E. ej, ev, en', ij, M. jēj, ēj 'ua.'; -- fi. jää 'ua'. -- észt jää 'ua'. -- lapp N. jēgnä l. ua. 2. 'glacier' Wfs. jēgnē 'Eis', K.T.Kld. jīññ, Not. jīēññ 'ua'.

A vog. jank fgr. eredetű, megfelelője minden rokon nyelvünkben megtalálható. Az eredeti fgr. *-ŋ- ből az ugorban *-ŋk- /ma. -g, vog. osztj. -ŋk/ fejlődött. Az fgr. alapalak: *jāngē. (MSZFE. II. 338)

wojkan

A wojkan szó 'fehér, világos'-at jelent. A szó a déli nyelvjárásokban nem használatos, ott a janġ mellett a fehér jelölésre caṡpaġ, caṡpej alakokat használnak, /BALANGYIN 24./ KÁLMÁN BÉLA szerint a wojkan 'fehér, szürkésfehér'-et jelent, míg a 'hófehér'-et a janġ szó jelenti. /WogText. 322./ Előfordul összetételekben is: wojkan-ūj 'nyú' /fehér + állat/, wojkan-luw 'szürke ló' /WogText. 322./. (Pl.: vāt-arsin-voikén tār vojén 'harminc róf fehér vásznat végy' VNGy.I.14.; akwāi 'mis voikén-uj χurip 'mindenfelé tehén, mint a nyú' VNGy.I.8.)

A szóra adatokat, más rokon nyelvekben megfelelő szavakat nem találtam. Belső keletkezésű vogul szónak tűnik.

sēməl

Az egész vogul nyelvterületen élő szó, jelentése 'fekete, sötét'. /É. sēmł, DV, AL. šēməl, P. šēmł, ÉV: šēmł, AK. šēm əł, KFK. sēməl, D. šiməł WogVok./ Összetételekben: sēməl χarpa 'barna, szürke' /sötét ill. feketés színű, ROMBANGYEJEVA 117./ sēm əł-kəlp 'barnásvörös' /'fekete, sötét + vörös', WogText. 252./, sēm əł-ūj 'hód' /'sötét állat', ChrestVog. 112./. Állatok sötét ill. barna színére egy χopsat alakot használnak /BALANGYIN 138./. (Pl.: janġ χulax sēməlī jēmtime 'hófehér holló feketére változva' VNGy.I.3.; sēməl kərpa rhalēñ alá 'fekete vasú nyilas tegez' VNGy.I.125./

PAASONEN egyeztetése szerint a vog. sēməl fgr. eredetű, a szó megfelelői megtalálhatók minden fgr. nyelvben: zrzj. sým, šim, sym, sīm, 'Rost', sim-, šym- 'rosten'; -- perm.W. sým-, šim- 'Rost', šym-, šim- 'rosten', perm.O. sim- 'rosten'; -- votj. sīn- 'rosten', sīnäm 'Rost, verrostet'; -- ostj. N. samy 'Rost', samytem 'rostig werden'; -- vog. N. sēməl, WML. šeməl 'schwarz' wK. simil 'Rost' šeməl 'schwarz, dunkel', wK. təu-sēmwəs, wAq. simovum 'rostig werden'; -- ung. szenny 'Schmutz'; -- cser. D., cser.W. šeme, cser.B. šimə 'schwarz, dunkel'; -- mord.M. šämə-n', mord.E. šemten 'Rost'; -- fi. hämý 'Dämmerung', hämärä 'dunkel, trüb, dämmerig'; -- est n. hämär, g. -a 'dunkel, trüb, düster, Dämmerung'; -- fi. himeä, himmeä 'dunkel, trüb', simeä 'id.'. (SUST. 41:125)

Ugyanez az egyeztetés van a KESZK-ben is, de a PASSONEN-nél található nyilván nem idetartozó finn alakokat már elveti. Fgr. alapszóként egy *s̄ma alakot rekonstruál. (KESZK 258) Ha ezt elfogadjuk, akkor az ugor szavak idetartozását kell kétségbe vonnunk, mivel a fgr. *s- folytatása a vogulban t-, az osztjákban t- ill. ʌ, a magyarban Ø. Viszont ha szókezdő s'-t feltételezünk (ebben az esetben az ugor s- szókezdő mássalhangzók megfelelnek), akkor a permi alakoknak mindnek s' hanggal kellene kezdődniük, míg a zürjénben a szókezdő s' későbbi fejleménynek tűnik. (Az utána következő palatális magánhangzó hatására palatalizálódhatott az s.)

TOIVONEN szerint az osztj. Ni. s̄ma 'Rost, grünspan', Kaz. s̄m̄i 'Rost', Kam. s̄miānk 'rostiges Wasser', Kaz. s̄m̄i v r̄k 'Rostwasser', vog. simel, semel 'Rost', simovum 'verrosten, rostig werden', T. il-s̄emus, K. tau-s̄emw̄es 'es wurde rostig' alakok átvételek a zürjénből (zrj. šym, sim 'Rost'). Az osztják szavak szóbeljei magánhangzói *3 folytatásait mutatják. E magánhangzók azért lettek redukáltak TOIVONEN magyarázata szerint, mert a szó kapott egy második szótagi toldalékot, és ez magára vont a hangsúlyt (FUF. 32:64). RÉDEI a vogul szót zürjén átvételnek tartja (simel, semel 'Rost', TJ. s̄em̄l, TC. s̄emi, KU.KM.KO. s̄em̄l, P. sīm̄l, VNZ; VS. sīml, LU. sim̄l, LO. simi 'Rost', So. sami 'Rost', witsami 'wasserschlenke'). Szerinte az i-s ill. e-s alakok egyenes átvételek a zürjénből, míg az a-s alak az osztjákából került át a vogulba. (SyrjLehnw. 150.) Ez megegyezik azzal, ami a DEWOS-ban található. (osztj. s̄ma- Niz. s̄ma, Kaz. s̄mi < zrj. sim. A vog, So. sami osztják átvétel. DEWOS 1342.)

Tehát a vog. s̄em̄l zürjén jövevénytűnek tűnik (ill. a So. sami alak osztják eedetű). A szó jelentése a zürjénben 'rozsdá, rozsdás, barna, fekete, sötét'. Az eredeti jelentés a rozsdá lehetett, színbeli hasonlóság alapján alakulhattak ki a színnev-jelentések. A vogulba átkerülhetett a szó mindkét jelentésével ('rozsdá' ill. színnev), de az is lehet, hogy csak a 'rozsdá' jelentéssel vették át a zürjén szót a vogulok, ebben az esetben itt ugyanaz a jelentésfejlődés ment végbe, mint a zürjénben.

Pit, piti

A sēməl mellett ritkán a pit, piti alak is előfordul a 'fekete' jelölésére. A szó osztják jövevényszó. (osztj. V.Vj. Trj. pəxt, O. puti, Ko. pəxt 'fekete') A magyar fekete szó is rokon az ugor szavakkal. Az alapszó valószínűleg ősi örökség az ugor korból, az ugor alapalak *pəkkə~pəkt lehetett. (TESz. I. 867.) (Példák: sēməl səxip pit-xinən man ti tēweu 'fekete subájú fekete járványvész emészt ím bennünket' VNGy. II. 350.; piti pasāñ jelpiñ täl 'fekete fényű szent év' VNGy. II. 352.)

wixər

A szó az egész vogul nyelvterületen él 'vér, vörös' jelentéssel. (vixir-pujpā tip-xarxeinē 'vörös farú rigósereg' VNGy. I. 117.) Összetételekben: wixər-ūj 'coboly' (vörös + állat, ChrestVog. 117.), wixər-xarpa 'vörösesbarna, rőt' (vöröshöz hasonló színű, BALANGYIN 27.)

A szó fgr. eredetű, eredeti jelentése 'vér', és a vér színéről alakult ki a vogulban a 'vörös' jelentés. Hasonló jelentésfejlődés ment végbe a magyarban is: vér + s melléknévképző → véres, majd szóhasadással: vörös.

vog. KL. vür 'vér', KL. wuir ua. KL. vür 'vér, vörös', K. vür 'vér', vüren 'véres', TJ. ür, P. ür, AL. ör, ür 'vér', Szo. βixr 'vörös', KK. βaxr 'vér', Ju. bərap 'vörös'; -- osztj. DN.V.Vj. uər, Trj. uər, Ni. ür, O. uär 'vér', KO. wer J. wär 'ua'; -- zrzj. V.AV.Sz.Lu.Ud.P. vir, I. vür 'ua'; -- votj. Sz. vir, K. vür(i) 'ua'; -- mrd. E. vaf, vär, M. vaf, vür 'ua'; -- fi. veri 'ua'; -- észl. veri 'vér'; -- lp. N. várrá 'vér', Wfs. wirre 'vér', K.T. varr, Kld.Not.A. vorr 'vér'.

A T. és Ny. vogul nyelvjárásokban a szókezdő w hatására az *i ü-vé labializálódott, s előtte az eredeti *w- eltűnt (a P. kivételével). Az első szótagi fgr. kori magánhangzó *i vagy *e lehetett, a fgr. alapalak *wire vagy *were (MSzFE III. 684.)

kēlp

A déli nyelvjárások kivételével az összes vogul nyelvjárásban használt szó: É. kēlap, Ny. kēlap, K. kēlap, Wogvok. 216. A jelentése mindenütt 'vér, vörös' Munkácsinál -ñ melléknévképzővel is előfordul kēlpeñ 'vörös', kēlpiñ 'véres' jelentésben. (kēlpiñ kant 'véres téren' VNGy. I. 3., kēlp lēin

sawä-kiwerne as sältés. 'Ismét belebújt vörös evet bőrébe'. VNGy. I. 150.)

Előfordulása összetételekben: kēlp-seřw 'mámor' (vörös + köd, VNGy. I. 98.), sēmäl-kēlp 'barnásvörös' (fekete, sötét + vörös, WogText. 252.), kēlp-pil 'ribizke' (vörös + bogyó BALANGYIN 36.)

LEHTISALO a vogul kēlp szót a jur.Nj.P. šičiβ 'geronnenes und hart getrocknetes Blut' T. sälβ 'blutrot' és a lapp N. gielo, gillom 'cruur coagulatus' L. kīelu 'gerinnen von blut' szavakkal egyezteteti. Kérdőjelesen még ezek mellé állítja az osztj. χattap 'Blut' alakot is. (SUST. 58:134)

TOIVONEN egyeztetése szerint a lapp és jurák adatok összetartozóak, de hogy a vog. kēlp is idetartozna, azt már bizonytalannak tartja. Viszont a vog. kēlp mellé az osztj. Ni. kätš, Kaz. käč 'Blut, Beerensaft' /rot/ szavakat állítja. /KI: 462. kätš 'veri, marjalan mehu (punainen)'/ /ST- &P.173. 1949./ COLLINDER a vog. kēlap szót az osztj.N. hāptap 'vér', S. hattap 'vér', lp. gielo-gilluma 'vérrög' és a jur. sielw 'alvadt vér' alakokkal egyezteteti. /FUV. 33./

LEHTISALONál és COLLINDERnél a vog. kēlp osztj. χattap, χaptap alakokkal való egyeztetése helytelen, mivel az osztják szavakban a szókezdő mássalhangzó mutatja, hogy a magánhangzó eredetileg veláris volt (k>χ veláris magánhangzó előtt). A vogul kēlp STEINITZ szerint sem tartozik össze az osztják szavakkal. Az eredeti obi-ugor alak *kVl- lehetett, az ősosztják *kēl3(j), az ősvogul pedig *kīlpə /a vog. *ī folytatása minden nyelvjárásban ē/: vog. KU.KM.KO.VS.LO.So. kēlap 'Blut' osztj.Ni. kätə Kaz. käč 'uaš'. /ObugrVok, 148./

A COLLINDERnél található lp. gielo-gilluma, és az osztj. kätš ill. vog. kēlp összetartozhatnak. Ld. fi. hantä 'farok' /fi. ä>lp. iē/ osztj. DN. tšontš, N. šáš vog.Lo.So. sis 'hát'. Ebben a példában az ősosztják alak magánhangzója eredetileg redukált volt *ä (akárcsak az ősosztj. kēl3(j) magánhangzója/, az ősvogulban pedig *ī. Mivel a vog. *ī ī-vel is váltakozhat, így a vog. kēlp osztj. kätš megfelelése is lehetséges. A jelentésbeli hasonlóság is indokoltá teszi, hogy összetartozónak tekintsük e szavakat: az eredetileg 'vér' jelentésű szó az osztjékban színbeli hasonlóság alapján a vér mellett a gyümölcs piros színű nedvét is

jelent, a lappban pedig jelentésszűkülés történt, így ott csak a vér alvadt állapotára használják ezt az alakot.

Bár ez az összevetés csábító, mégsem hiszem, hogy a lapp gielo közös eredetű lenne a vogul és osztják szavakkal. A lp. gielo ~ gilluma a 'megdermed, megalvad' ige származékának tűnik: giellet 'become coagulated' /NIELSEN 96./, hiellyot 'erstarren, gerinnen, steif werden /Blut/' /LAGERCRANTZ 304./, šikli 'hytynynt veri' /ITKONEN 555./. A lapp alakokkal rokon a jur. sšilw 'hart gerocknetes Blut', ngan. sšilbi 'a vér alvadása' /NyK. 78:88/, mivel ilyen pontos jelentésbeli megegyezés nem valószínű, hogy véletlen lenne, és a szavak hangtanilag is megfelelnek egymásnak.

Tehát obi-ugor eredetűnek tartom a vog. kēlp szót, melynek megfelelői ma is élnek a Ni.,Kaz. osztják nyelvjárásokban, és nem tartoznak ide a velük korábban egyeztetett lapp ill. szamojéti alakok.

pum-ospa, narpum-ospa

A vogulban a zöld szín kifejezésére összetétel használatos: pum-ospa, narpum-ospa /tkp. 'fűszínű', 'nyers vagy zsengefű-színű'/. A szó utótagja az os 'szín, felület' jelentésű szó egy -pa/-pä melléknévképzővel ellátva. Előtagja a pum 'fű' szó ugor eredetű: m.fū ~ vog.Tj.AK. pòm, FK.P. pùm, AL.KL. pom, Szo. pum 'fű' ~ osztj.DN.Ni. pum, Trj. pom, Kaz. pom, V.Vj. pa /pūmə m/ O. pa, Ko. pum, I. pòm /pūməm/ 'ua'. A szó az ugorban magas hangrendű volt, *i-t tartalmazott valószínűleg, és feltehetőleg az obi-ugor korban a bilabiális p- és -m hatására *u-vá vált, azaz labializálódott. (A labializálódás eredménye csak veláris magánhangzó lehetett, mivel e változás idejében palatális labiális magánhangzó az obi-ugorban még nem volt.) A vogul szó többeli magánhangzója ősvog. *ū /ũ/ az osztjéké ősosztj. *u /Trj.J. *o~*u, V. Vj.O. *a~u/ hangra megy vissza. Ugor alapalak: *pimə. /MSzFE. I. 223./

A pum-ospa 'zöld' szó legtöbbször a nar 'friss, zsenge' jelzővel fordul elő. E szót KÁLMÁN BÉLA azonosnak tartja a vele hangtanilag megegyező nar 'meztelen, csupasz' jelentésű szóval /WogText. 273./, és így zrj. jövevényszónak tekinti /zrj.VO.Vm.I.Pec.Ud. Няр 1. 'csupasz, vedlett' 2. 'meztelen,

növénytakaró nélküli'/. RÉDEI hangtani megegyzésük ellenére jelentéstani okokból nem tartja idetartozónak a vogul 'nyers' jelentésű szót. /SyrjLehnw. 127./

A vog. nār, TJČ. nār, KU.KM.KO. nōr, P. nōr, VN. nōr, VS.LU.IM. nōr, LO.So. nār 'nyers' szó megfelelője az osztj. Trj. nēr, Ni. Kaz. nār, O. n'ir, J. nēri, DN. nērə ua. A vogul szó ősvog. *nār, az osztják pedig ősosztj. *nēr (i) alakra vezethető vissza. Feltehetőleg obi-ugor eredetű, az obi-ugor alapalak: *nār. /ObugrVok. 172./

A szó jelentésfejlődése egyértelmű, a fő zöld színéről kapta színnevjelentését. Jelentéstani szempontból a magyar zöld szó is hasonló eredetű: m.zöld - feltehetően alán jövevénytiszta osz. zäldä 'alacsony fűfajta'. /TESz. III. 1197./

kassum, kasm

A kassum, kasm szó azt jelenti: 'sárga, sárgásbarna'. /É.kasə m Ny.: P.AL. kəšəm, ÉV. käšəm, FL. kāssm, K.:AK. käšəm, KK. käsə m, D.:T. kəšəm, WogVok./ (Pl.: kasm t'aliχpā porikwi 'sárga csúcsú kóró' VNGy. I. 33./

A szó a ROMBANGYEJEVA ill. BALANGYIN-féle vogul szótárakban nem található meg, használata is ritka lehet. Adatokat, illetve más rokon nyelvekben megfelelő szavakat nem találtam rá. Belső keletkezésű vogul szónak tűnik.

wosram

A kassum, kasm 'sárga, sárgásbarna' mellett a wosram is használatos a sárga szín elnevezésére. Maga a wosram szó több jelentésű: 1. 'epe' 2. 'keserűség, keserű íz' 3. 'sárga'. /A jelentések közötti kapcsolatok egyértelműek, több nyelvben is lehet párhuzamot találni rá: az epe, annak zöldessárga színe, keserű íze, majd a keserűség konkrét és elvontabb értelemben is./ KÁLMÁN BÉLA szerint a jelentései: 1. 'epe' 2. 'sárga, zöldessárga' 3. 'a rénszarvas színe'. /WogText. 324./ Előfordulása összetételekben: wosram-ojka 'a rénszarvas neve' /sárga + bácsi/, wosram-wiχə rχarpa 'narancssárga' /sárga + vöröses, ROMBANGYEJEVA 1954. 170./ (Pl.: söjron səpχən jā watət, wəsrəm səpχən jā rälət. 'Fehér homokú folyópartok, sárga homokú folyófokok', WogText. 156./

A wosram szó obi-ugor eredetű, eredeti obi-ugor alakja *wəc'ə rəm lehetett. Az ősvogul alak *wəsəram: KU.KM.KO. wəsəram, P.

wosər ə m, VNZ. k_aosär m, VNK. k_aäsər ə m, VS. wosär m, LU. k_aasär m, wasər ə m, LO. So. wosram 'epe', az őszotják alak *wäcər im: VK.

wa'tə r im, Trj. wätərə m, DN. wätərə m, Ko. wöt'ə r im, Ni. wörsem, Kaz. wösrem, O. wäsrem. /ObugrVok. 190./ Az eredeti jelentés 'epe' lehetett, és ebből fejlődtek ki a további jelentések a már említett összefüggések alapján, köztük a 'sárga' színnév is, színbeli hasonlóság alapján.

atə r x a r i

A vogulban a kék szín kifejezésére egy összetett szót használnak: atə r x a r i. A szó előtagja 'világos, derült idő'-t jelent, melléknévként is használatos 'világos, derült' jelentéssel. Az utólag -- xar, xari -- 'szín, felület' jelentésű, több színnévnél is megtalálható. /ld.: sēməlxarpa 'szürke, barna' wi x ə r x a r p a 'vörösésbarna'./ Az atə r x a r i 'világoskék'-et, 'égszínkék'-et jelent, míg a kék sötétebb árnyalatát "körülírással" fejezik ki: atə r x a r i x u r i p a /tkp. 'kékhez, égszínkékhez hasonló színű' - xurip, xuripa 'hasonló', ROMBANGYEJEVA 152./

A szó előtagja /É. atə r, P. etər, AL. ctər, V. ätər, K. ätə r, T. ətər WogVok. 203./ obi-ugor eredetű. HUNFALVY tévesen a vog. ätər 'úr, fejedelem' = őszotj. ürt, ür 'úr, nemes' = m. ür szavakkal azonosította. MUNKÁCSI helyesen állapította meg, hogy a vog. atə r 'tisza, derült' őszotják megfelelője őszotj. öder 'schönes wetter'. /NyK. 24:210/

Az obi-ugor alapalak *ätər lehetett, az ősvogul *ätər: TJČ. ätər, KU.KM.KO.P.VN.VS.LU. ätər, LO:So. atər 'klar' - az őszotják pedig *etər : V.Vj. etər, Trj.I. ätər, DN.Ko.Ni.O. etər. /ObugrVok. 130./ AULIS JOKI az obi-ugor szót középiráni jövevényszónak tartja /FUF. 40:62/. (Pl.: "...atə r y a r i - l ũ j i - m ä m ē r y e x u n' - p ə l x ō l i" 'Kék északi hazám éneke sohasem szűnik meg', Sesztalov, WogText. 132./

s ũ l i, s ũ l i ŋ

A szó a vogul szótárak szerint 'ősz'-t /haj/ jelent. /s ũ l i ŋ 'ceA.ou', ROMBANGYEJEVA 1954. 283.; s ũ l i ŋ D. šuləŋ, šulə n 'ceA.ou', BALANGYIN 111./ KÁLMÁN BÉLA szerint a s ũ l i 'szürkét' jelent és -ŋ melléknévképzővel ellátott alakjainak jelentése 'ősz'. /Si. s ũ l i 'szürke', Si. s ũ l i ŋ, Jkl. sulən~sulə n 'ősz',

WogTEExt. 306./ (Pl.: sakiñ sūw-aulén joxtsēmēn, suli āt-aulén jo ʒtsēmēn. 'Mankós botra jutottunk, ősz hajhoz jutottunk'. VNGy. I. 137.; ʒotal kölne sēlat wāstram tus-pomp irtāš-jāp sūlōq wiʔəl ōw ə j, əlāl' ʒompəl tātyātəj. 'Keleten a sárga szakállú Irtis bátyó szürke vízzel hömpölyög, habbal árad előre'. WogTEExt. 178.) MUNKÁCSI fehérrel is fordítja a suli szót (esetleg általánosabban világosat jelent a suli): suli-raytnél pōšyēs sāt ēlēm-ʒalēs ʒurí 'fehér anyagból gyúrt hét emberalakot'. /VNGy. I. 137./

A szó átvétel a török nyelvekből: vog.É. sūl, sūli 'ősz, grau', ə'ul'iti 'megőszül', I. čöl 'ősz' čölné ujusem 'megőszültem' kaz.tat. čala 'őszbe csavarodott', bask. sal 'szürke, fehérés szürke' oszm. čal 'tête grise, grisâtre, vieillard'. A szó a cseremiszbé is átkerült: cser. čal 'ősz' /NyK. 28: 179/. A vog. suli szó tehát idegen eredetű, elsősorban a haj őszes színét jelöli, ritkábban 'szürké'-t is jelent.

Hivatkozott irodalom

- A.N. Balangyin-M.P. Vahruseva: Manszijszko-ruszkij szlovar. Leningrád, 1958.
- DEWOS=W.Steinitz: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin, 1966.
- ChrestVog.=B. Kálmán: Chrestomatia Vogulica. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.
- FUV=B. Collinder: Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of Uralic Languages. Hamburg, 1977.
- H.A. Gleason: An Introduction to Descriptive Linguistics. New York, 1961.
- Z. Gombóc: A vogul nyelv idegen elemei. NyK.XXVIII. 148-184.
- T.I. Itkonen: Koltan ja Kuolanlapin sanakirja I-II. Helsinki, 1958.
- A.J. Joki: Zur Herkunft einiger ugrischer Wörter. FUF.XI. 60-65.
- M. Koski: Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä. Savonlinna, 1983.
- KESzK= V.J. Lytkin-E.S. Guljajev: Kratkij etimologicseszkij szlovar komi jazyka. Moszkva, 1970.
- A.I. Kuznyecova-E.A. Helimskij-E.V. Gruskina: Ocserki po szelkupszkomu jazyku. Moszkva, 1980.
- KT= Karjalainen-Toivonen: Ostjakisches Wörterbuch I-II Helsinki, 1948.
- E. Lagercrantz: Lappischer Wortschatz. Helsinki, 1939.
- T. Lehtisalo: Uralische etymologien. SUST.LVIII. 119-137.
- J. Lyons: Semantics I-II. Cambridge University Press. 1977.
- T. Mikola: Adalékok a naganaszán nyelv ismeretéhez. NyK.LXXII. 59-93.
- MSzFE= A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I-III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- B. Munkácsi: A lapú és a nap szók szók magyarázatához. NyK.XXIV. 203-210.
- K. Nielsen: Lapp Dictionary I-III. Oslo, 1932-1938.
- OstjVok.= W.Steinitz: Geschichte des ostjakischen Vokalismus. Berlin, 1950.

- ObgrVok.= L. Honti: Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- H. Paasonen: Die finnisch-ungarischen s-laute. SUST.XLI.
- E.I. Rombangyejeva: Russzko-manszijszkij szlovar. Leningrád, 1954.
- E.I. Rombangyejeva-E.A. Kuzakova: Szlovar manszijszko-russzkij i russzko--manszijszkij. Leningrád, 1982.
- RussLehnw.= K. Rédei: Die syrjenischen Lehnwörter im Wogulischen. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.
- SKES= Suomen kielen etymologien sanakirja. Helsinki. 1974-1981.
- SyrjLehnw.= K. Rédei: Die syrjenischen Lehnwörter im Wogulischen. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
- TESz= A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I-III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967-1976.
- Y.H. Toivonen: Protolapin ongelma. ST-EP. 1949. 159-183.
- Y.H. Toivonen: Über die syrjenischen Lehnwörter im Ostjakischen. FUF.XXXII. 1-169.
- VNGy= B. Munkácsi: Vogul népköltési gyűjtemény I-IV. M.Tud.Akad. Budapest.
- WogText.= B. Kálmán: Wogulische Texte mit einem Glossar. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- WogVok.= W. Steinitz: Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin, 1955.